

Institut za medije Crne Gore
Montenegro Media Institute

Mirovni inštitut

Inštitut za sodobne družbene in politične študije

The Peace Institute

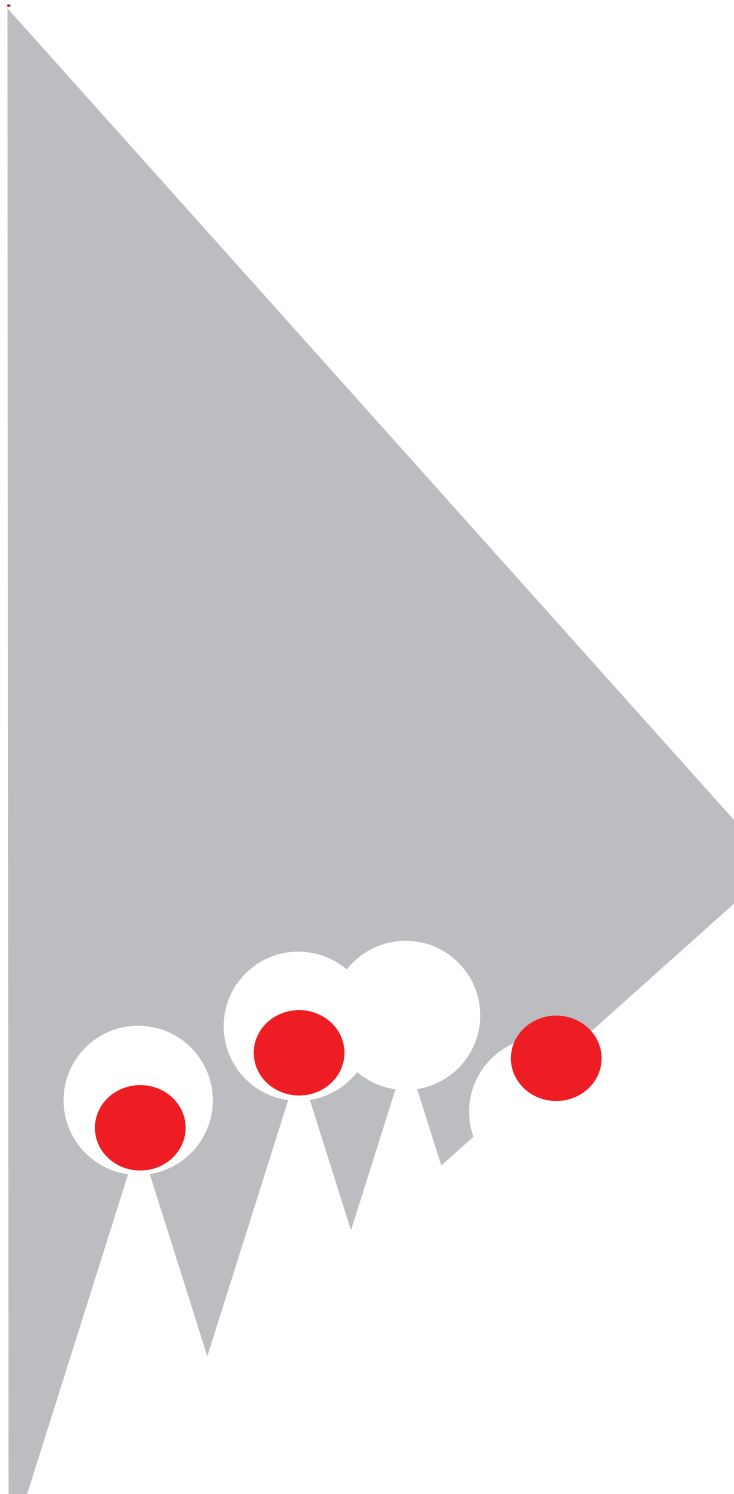
Institute for Contemporary Social and Political Studies

ETIČKE DILEME U IZVJEŠTAVANJU
O IZBORNIM KAMPANJAMA KOJE
SADRŽE ELEMENTE GOVORA MRŽNJE
(Analiza slučaja)

Projekat finansira
Evropska unija

Izveštaj je urađen u okviru projekta „Respekt – Za podizanje etičkih standarda u medijima i povjerenja građana u etičke medije“. Izveštaj je nastao uz finansijsku podršku Evropske unije. Za sadržaj ovog izveštaja isključivu odgovornost snose Institut za medije Crne Gore i autor i on ni na koji način ne odražava stavove Evropske unije.

ETIČKE DILEME U IZVJEŠTAVANJU O IZBORNIM KAMPANJAMA KOJE SADRŽE ELEMENTE GOVORA MRŽNJE

(Analiza slučaja)

Pavle Pavlović

UVOD

Izborna kampanja uvijek donosi niz situacija za novinare, urednike i medijske kuće u kojima se oni moraju jasno odrediti i donijeti odluke u vezi s profesionalnom etikom i standardima. Ti standardi i etička načela kojima se treba rukovoditi prilikom izvještavanja zapisani su u kodeksu novinara i novinarki, ali i u međunarodnim dokumentima – preporukama međunarodnih organizacija (Savjet Evrope, UNESCO, OSCE itd.)¹ i međunarodnih profesionalnih udruženja.² Izvještavanje o predsjedničkim izborima u Crnoj Gori, održanim u aprilu 2018. godine, bilo je prilika da pažljivije sagledamo nekoliko konkretnih primjera kako se novinari i mediji u Crnoj Gori odnose prema etičkim standardima profesije u vrijeme izbora.

Cilj ovog kratkog istraživanja jeste podsticanje javne rasprave o etičkim standardima u medijima u Crnoj Gori i isticanje važnosti poštovanja etičkog kodeksa posebno u situacijama koje svojim sadržajem predstavljaju izazov za etičko novinarstvo. Fokus ovog izvještaja ograničen je na studiju slučaja, pri čemu cilj nijesu konačne ocjene o primjeni etičkog kodeksa, već podsticanje i inspirisanje rasprave o konkretnim etičkim odredbama i njihovoj primjeni.

Istraživanje je realizovano u okviru projekta „Respekt – Za podizanje etičkih standarda u medijima i povjerenja građana u etičke medije“ u periodu od 26. marta do 26. maja 2018. godine. Projekat se realizuje kroz partnerstvo s Mirovnim institutom iz Ljubljane i Mrežom za etičko novinarstvo sa sjedištem u Londonu. Metodološke smjernice i mentorsku podršku tokom ovog istraživanja pružila je Brankica Petković iz Mirovnog instituta.

-
- 1 Jedan od takvih dokumenata su Preporuke Komiteta ministara Savjeta Evrope o mjerama u vezi s izvještavanjem medija o izbornim kampanjama od 9. septembra 1999. godine (Recommendation No. R (99) 15 of the Committee of Ministers to member States on measures concerning media coverage of election campaigns). Dostupno na: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805e3c6b. Pristupljeno: 19. aprila 2018.
 - 2 Mnoga međunarodna udruženja medija i novinara izdala su preporuke za izvještavanje o izborima. Tako je, na primjer, Evropska radiodifuzna unija (European Broadcasting Union), u koju su učlanjene sve javne radio televizije u Evropi, objavila svoja načela za izvještavanje o izborima. Dostupno na: <https://www.ebu.ch/files/live/sites/ebu/files/Publications/EBU-Election-Principles.pdf>. Mreža za etičko novinarstvo (Ethical Journalism Network), partner Instituta za medije Crne Gore u ovom projektu, takođe je objavila set načela za izvještavanje o izborima. Dostupno na: <https://ethicaljournalismnetwork.org/?s=elections>. Pristupljeno: 19. aprila 2018.

Istraživanje je uključivalo tri faze: prva faza – monitoring medija u periodu predizborne kampanje za predsjedničke izbore u Crnoj Gori (od 26. marta do 14. aprila) i izdavanje sadržaja za koje smo ocijenili da zbog prisutne etičke dileme u odnosu na načela iz Kodeksa novinara i novinarki Crne Gore mogu biti pogodni za našu analizu; druga faza – izbor slučaja za analizu; i treća faza – analiza, tj. studija slučaja.

Monitoring medija u spomenutom periodu proveli smo na uzorku od 12 medija³ uključujući televizijske, štampane i online medije. Prilikom izbora medija vodili smo se kriterijumom njihove relevantnosti s obzirom na gledanost, čitanost i posjećenost, te njihov uticaj na javno mnjenje i položaj u medijskoj zajednici.⁴

U namjeri da podstaknemo raspravu i refleksiju o primjeni etičkog kodeksa, analizu slučaja temeljimo na intervjuima sa sagovornicima koji imaju novinarsko i uredničko iskustvo ili su ombudsmeni u medijima.⁵ Njima smo predstavili etičke dileme te prikupili njihove poglede i iskustva. U istraživanje smo uključili pretežno strane sagovornike s namjerom da stručnoj javnosti u Crnoj Gori predstavimo iskustva i poglede iz drugih država s kojima se ovdašnja iskustva dobijena od domaćih sagovornika mogu uporediti i koja se mogu koristiti u stručnoj raspravi o etici medija u Crnoj Gori.

IZBOR TEME I OPIS KONTEKSTA

Sistematično prateći izvještavanje medija tokom predsjedničkih izbora u Crnoj Gori istraživački i urednički tim projekta Respekt nije primijetio izrazite i kontinuirane probleme i prakse u izvještavanju koje bi s obzirom na cilj istraživanja bilo potrebno izdvojiti i kritički sagledati u odnosu na etička načela i smjernice navedene u kodeksu. Dinamika predizborne kampanje i kontekst održavanja izbora značajno su uticali na blaži diskurs kandidata, što je uticalo i na izvještavanje medija. Međutim, zbog budućeg novinarskog izvještavanja o izborima valja se osvrnuti na uočene probleme i izazove za etičke standarde i poštovanje etičkog kodeksa

3 Mediji koje smo pratili mogu se podijeliti u tri grupe: 1) televizijski programi: *RT CG*, *TV Vijesti i Pink M*; 2) štampani mediji (dnevni listovi): *Pobjeda*, *Vijesti*, *Dan* i *Sloboda*; te 3) online mediji: *Vijesti online*, *Antena M*, portal *RT CG*, portal *Analitika* i portal *CdM*.

4 Uvažili smo i istraživanja javnog mnjenja, npr. Miloš Bešić, *Stavovi građana o medijskim slobodama u Crnoj Gori – Izvještaj*, 2012. Dostupno na: <https://www.osce.org/me/montenegro/97479?download=true>
Pristupljeno: 31. maja 2018.

5 Intervjuisali smo šest sagovornika: Chrisa Elliotta, direktora Mreže za etičko novinarstvo, nekadašnjeg izvršnog urednika i ombudsmana *Gardijana*; Ilinku Todorovski, zaštitnicu prava gledalaca i slušalaca *RTV Slovenija*, nekadašnju urednicu u informativnom programu *TV Slovenija*; Agrona Bajramija, odgovornog urednika dnevnog lista *Koha Ditore* u Prištini; Sanju Mikleušević-Pavić, novinarku i urednicu na *Hrvatskoj televiziji (HTV)*, nekadašnju odgovornu urednicu informativnog programa te javne televizije; Vladana Mićunovića, direktora *TV Crna Gora*, i Nikolu Markovića, zamjenika odgovornog urednika dnevnog lista *Dan* u Podgorici. Intervjue s Elliottom i Todorovski obavili smo online komunikacijom, a ostale intervjue uživo u Podgorici.

novinarki i novinara Crne Gore koji se odnose na izvještavanje o kampanjama i nastupima političkih kandidata koji koriste govor mržnje.

Govor mržnje je termin koji se u užem smislu koristi za krivično djelo izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje i netrpeljivosti, a u širem smislu kao oznaka za društveno neprihvatljiv javni govor koji širi predrasude, stigmatizuje i omalovažava pojedine društvene grupe, naročito manjinske i ranljive grupe.

Imajući u vidu oba navedena vidika, istraživački tim Instituta za medije iz materijala prikupljenog tokom monitoringa medija u vrijeme izborne kampanje za predsjedničke izbore u Crnoj Gori, izdvojio je dva slučaja za koja je moguće utvrditi da sadrže elemente govora mržnje i koji su kao takvi izazvali reakciju u javnosti te doveli do različitih pristupa i odluka kako profesionalno izvještavati o njima.

Važno je istaći da se u vrijeme izbora govor mržnje može pojaviti u medijima na dva nivoa: prvi je kad sami mediji zagovaraju i izazivaju mržnju, a drugi je kad politički kandidati i drugi akteri u izborima šire mržnju, a mediji to prenose. Naglasak našeg istraživanja biće na drugom pitanju.

Hronološki zabilježeno, prvi slučaj kojeg smo izdvojili odnosi se na izvještavanje medija o izjavi političara Nebojše Medojevića, lidera opozicionog pokreta, koji je podržao jednog od opozicionih kandidata na izborima. Medojević je u vrijeme izborne kampanje u izjavi objavljenj 28. marta 2018. godine na svom profilu na društvenoj mreži *Facebook* glasače koji na predsjedničkim izborima glasaju za kandidata vladajuće stranke DPS Mila Đukanovića nazvao „poturicama“.⁶ Drugi slučaj kojeg smo izdvojili odnosi se na izvještavanje medija o izjavi predsjedničkog kandidata Mila Đukanovića kad je uživo u televizijskoj emisiji, prikazanoj 11. aprila 2018. godine, rad dijela nevladinog sektora i medija okarakterisao kao „fašistički“.⁷

6 Članci koji su prenijeli izjavu Medojevića i kasnije reakcije: „Đukanovićeve glasače Medojević nazvao poturicama“. *CdM*, 27. mart 2018. Dostupno na: <https://www.cdm.me/izbori-2018/predsjednicki/dukanoviceve-glasace-medojevic-nazvao-poturicama/>. Pristupljeno: 27. marta 2018. „Muslimani neće glasati za Medojevićevog kandidata“. *Analitika*, 29. mart 2018. Dostupno na: <http://portalanalitika.me/clanak/297802/pljevaljski-imam-porucio-da-muslimani-nece-glasati-za-medojevicevog-kandidata>. Pristupljeno: 30. marta 2018. „DF poziva islamsku zajednicu da se izvini Medojeviću i Kneževiću“. *Analitika*, 28. mart 2018. Dostupno na: <http://portalanalitika.me/clanak/297793/df-poziva-islamsku-zajednicu-da-se-izvini-medojevicu-i-knezevicu>. Pristupljeno: 29. marta 2018.

7 Članci koji su prenijeli Đukanovićevu izjavu i kasnije reakcije: „Đukanović: ‘Vijesti’ promovisu fašističke ideje“. *Vijesti online*, 12. april 2018. Dostupno na: <http://www.vijesti.me/vijesti/dukanovic-vijesti-promovisu-fasisticke-ideje-983948>. Pristupljeno: 13. aprila 2018. „Đukanović: Neki mediji i NVO se ponašaju fašistički, reketiraju, preruseni hoće da dođu na vlast“. *CdM*, 11. April 2018. Dostupno na: <https://m.cdm.me/izbori-2018/predsjednicki/dukanovic-neki-mediji-i-nvo-se-ponasaju-fasisticki-reketiraju-preruseni-hoce-da-dodu-na-vlast/>, Pristupljeno: 11. aprila 2018. „Đukanović opet hrabri pristalice da linčuju njegove kritičare“. *Vijesti online*, 11. april 2018. Dostupno na: <http://www.vijesti.me/vijesti/dukanovic-opet-hrabri-pristalice-da-lincuju-njegove-kriticare-984127>. Pristupljeno 13. aprila 2018.

Način izvještavanja medija o ovim slučajevima razlikovao se i kretao u rasponu i kombinaciji sljedećih pristupa: prenošenje izjave, objavljivanje reakcija i kritičkog osvrta članova uredništva, prešućivanje izjave i reakcija i odsustvo kritičnog osvrta uredništva.

Definicija i identifikacija govora mržnje te etičko postupanje medija u slučajevima izvještavanja o događajima koji sadrže elemente govora mržnje su izazovi s kojima se susrijeću uredništva medija ne samo u Crnoj Gori. Prije razmatranja kako etički postupati u takvim slučajevima osvrnućemo se na pitanje definicije i regulacije govora mržnje.

DEFINICIJA I REGULACIJA GOVORA MRŽNJE

Jedno od temeljnih ljudskih prava zaštićeno međunarodnim konvencijama i nacionalnim ustavima je pravo na slobodu govora. Ipak, sloboda govora nije apsolutno pravo. Prema međunarodnom pravu, slobodu govora moguće je ograničiti samo u nekoliko slučajeva koji moraju biti jasno definisani zakonom, a u takve slučajeve ubraja se i propagiranja rata i zaganjevanje nacionalne, rasne ili vjerske mržnje kojima se podstiče na diskriminaciju, neprijateljstvo ili nasilje.

Ustav Crne Gore u članu 47 stav 2 ističe da se „pravo na slobodu izražavanja može ograničiti samo pravom drugoga na dostojanstvo, ugled i čast i ako se ugrožava javni moral i bezbjednost građana Crne Gore“,⁸ dok članovi 7 i 8 zabranjuju diskriminaciju i izazivanje mržnje po bilo kom osnovu.

Krivični zakon Crne Gore u članu 370 stav 1 određuje kaznu od 6 mjeseci do 5 godina zatvora za svakoga ko „javno podstiče na nasilje ili mržnju prema grupi ili članu grupe koja je određena na osnovu rase, boje kože, religije, porijekla, državne ili nacionalne pripadnosti“.

Zakon o medijima je u ovom dijelu izričit kad u članu 23 stav 1 propisuje da je „zabranjeno (...) objavljivanje informacija i mišljenja kojima se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv osoba ili grupe osoba zbog njihovog pripadanja ili nepripadanja nekoj rasi, vjeri, naciji, etničkoj grupi, polu ili seksualnoj opredijeljenosti.“

Istovremeno je u članu 48 Zakona o elektronskim medijima propisano da se „AEM uslugom ne smije podsticati, omogućavati podsticanje ili širiti mržnja ili diskriminacija po osnovu rase, etničke pripadnosti, boje kože, pola, jezika, vjere, političkog ili drugog uvjerenja, nacionalnog

.....

ili socijalnog porijekla, imovinskog stanja, članstva u sindikatu, obrazovanja, društvenog položaja, bračnog ili porodičnog statusa, starosne dobi, zdravstvenog stanja, invaliditeta, genetskog nasljeđa, rodnog identiteta ili polne orijentacije.⁹

Taj zakon takođe propisuje mogućnost da se u Crnoj Gori ograniči reemitovanje audiovizuelnih usluga na zahtjev iz drugih država ako pružanje takve audiovizuelne usluge ugrožava ili ozbiljno prijeti da će ugroziti „borbu protiv podsticanja na mržnju po osnovu rase, pola, vjeroispovijesti ili nacionalnosti, ugrožavanja dostojanstva ličnosti.“¹⁰ Zabrana takvih sadržaja vrijedi i za oglase. Zakon tako određuje da je posredstvom komercijalne audiovizuelne komunikacije zabranjeno „promovisanje diskriminacije po osnovu pola, rase, nacionalne pripadnosti, vjere ili uvjerenja, invalidnosti, godina starosti ili seksualne orijentacije.“¹¹

Te odredbe proizlaze iz direktive Evropske unije o audiovizuelnim medijskim uslugama,¹² prema kojoj ovlaštenja regulacije oblasti audiovizuelnih medijskih usluga treba da vrši nezavisni regulatorni organ. U Crnoj Gori je to Agencija za elektronske medije koja je u pregledu slučajeva govora mržnje u Crnoj Gori po kojima je postupila u periodu od 2003. do 2016. navela rješenja i kaznene mjere koje je donosila na osnovu žalbi u slučajevima govora mržnje. U datom periodu mjere su uglavnom podrazumijevale upozorenje o poštovanju minimalnih programskih standarda propisanih za rad elektronskih medija i izricanje novčane kazne najčešće u slučajevima kad dođe do ponavljanja govora mržnje kod istog emitera.¹³

U sferi samoregulacije u oblasti novinarstva govor mržnje regulisan je Kodeksom novinarki i novinara Crne Gore u kojem načelo 4 glasi: „Rasu, vjeru, nacionalnost, seksualnu orijentaciju, rodno opredjeljenje, porodični status, fizičko i mentalno stanje ili bolest, kao i političku pripadnost, novinar/novinarka će pomenuti samo ako je neophodno za potpunu informaciju u interesu javnosti.“ U nastavku tog dijela kodeksa je i relevantna smjernica c) koja ukazuje da: „Novinar/novinarka mora posebno voditi računa da ničim ne doprinese širenju mržnje kad izvještava o događajima i o pojavama koje u sebi sadrže govor mržnje“. Mogli bismo zaključiti da se upravo ta smjernica može direktno primijeniti kod pitanja kako da novinari izvještavaju o izjavama i djelovanju političara u izbornoj kampanji koji sadrže govor mržnje, što je uža tema našeg istraživanja u ovoj studiji slučaja.

9 Zakon o elektronskim medijima. *Službeni list Crne Gore*, br. 46/2010, 40/2011 – dr. zakon, 53/2011 i 6/2013. Dostupno na: <http://www.paragraf.me/propisi-crnegore/zakon-o-elektronskim-medijima.html> Pristupljeno: 31. maja 2018.

10 Ibid.

11 Ibid, član 85.

12 Audiovisual and Media Policies. European Commission.

Dostupno na: http://ec.europa.eu/archives/information_society/avpolicy/reg/tvwf/incit/index_en.htm.

Pristupljeno: 31. maja 2018.

13 Pregled je dostupan u regionalnoj publikaciji *Regulatorni organi za medije i govor mržnje* (Ajsa Rokša-Zubčević i dr., 2017).

U pravnoj teoriji i praksi, međutim, ne postoji potpuna saglasnost oko definicije govora mržnje. Postoje različiti pristupi, iskustva i konteksti koji se uzimaju u obzir. Vesna Alaburić navodi dva preduslova pravne definicije govora mržnje. Prvi preduslov je da se radi o „izražavanju određenih mrzilačkih i uvredljivih sadržaja/poruka (tj. o sadržajima kojima se izražava, zagovara ili potiče mržnja, diskriminacija ili nasilje, ili koji izruguju, omalovažavaju, ponižavaju, dehumaniziraju ili obezvrjeđuju)“. Drugi preduslov je da „takav mrzilački govor mora biti usmjeren protiv određenih ciljanih društvenih skupina i njihovih pripadnika koje se mogu identificirati po određenim zajedničkim objektivnim značajkama kao što su rasa, boja kože, nacionalno ili etničko podrijetlo, vjera, spol, seksualna orijentacija i slično.“¹⁴

Alaburić ističe opasnost preširoke definicije govora mržnje i njegovog poistovjećivanja „sa svakom vrstom ostrašćenog, polemičkog ili napadačkog javnog diskursa“, u koje spadaju i „kritike vlasti, vladine politike ili postupaka i stajališta pojedinaca u vlasti, pa ma koliko te kritike bile žestoke, nepravedne, šokantne, uznemirujuće, mrzilačke ili uvredljive“, pa se, na primjer, izjave „izdajnička vlast, komunjarska Vlada, autoritarna vlast, korumpirana Vlada, zločinačka organizacija, predsjednik cinkaroš“ ne mogu smatrati govorom mržnje, pa makar i bile motivisane mržnjom.¹⁵

KAKO PRIMIJENITI ZABRANU GOVORA MRŽNJE U MEDIJIMA U SLUČAJU IZJAVA KANDIDATA NA IZBORIMA?

U glavnom dijelu našeg istraživanja pitanje kako primijeniti zabranu govora mržnje u medijima u slučaju izjava kandidata i njihovih zagovornika u izbornoj kampanji razradili smo u niz potpitanja te ih postavili sagovornicima koji imaju novinarsko i uredničko iskustvo ili su ombudsmeni u medijima. Intervjuirali smo sagovornike iz četiri medija izvan Crne Gore (iz Velike Britanije, Slovenije, Hrvatske i sa Kosova) i iz dva medija u Crnoj Gori (*TV Crna Gora* i *Dan*).¹⁶ Pored pitanja o tome kako bi po njihovom mišljenju trebalo izvještavati u takvim slučajevima, pitali smo ih i o njihovim konkretnim iskustvima i odlukama.

14 Vesna Alaburić, „Ograničavanje ‘govora mržnje’ u demokratskome društvu – Teorijski zakonodavni i praktični aspekti – I dio“. *Hrvatska pravna revija*, siječanj 2003, str. 4.

15 Ibid, str. 5-6.

16 Kao što smo naveli u drugoj napomeni, sagovornici su bili Chris Elliott, direktor Mreže za etičko novinarstvo, nekadašnji izvršni urednik i ombudsman *Gardijana*; Ilinka Todorovski, zaštitnica prava gledalaca i slušalaca *RTV Slovenija*, nekadašnja urednica u informativnom programu *TV Slovenija*; Agron Bajrami, odgovorni urednik dnevnog lista *Koha Ditore* u Prištini; Sanja Mikleušević-Pavić, novinarka i urednica na *Hrvatskoj televiziji (HTV)*, nekadašnja odgovorna urednica informativnog programa te javne televizije; Vladan Mićunović, direktor *TV Crna Gora*, i Nikola Marković, zamjenik glavnog i odgovornog urednika dnevnog lista *Dan* u Podgorici.

.....

Sagovornicima smo predstavili dva slučaja koja smo uočili i izdvojili prilikom praćenja izvještavanja medija u Crnoj Gori o predsjedničkoj izbornoj kampanji, u kojima elemente govora mržnje koriste učesnici u izbornoj kampanji. Napomenuli smo da smjernica u kodeksu novinara i novinarki Crne Gore upućuje na to da novinar/novinarka mora „posebno voditi računa da ničim ne doprinese širenju mržnje kada izvještava o događajima i o pojavama koje u sebi sadrže govor mržnje“.

Pitanja koja smo uputili sagovornicima mogu se grupisati u tri cjeline:

Prvi dio odnosi se na glavno pitanje kako izvještavati u takvim slučajevima. Pitali smo:

- Kako trebaju mediji da postupe u slučaju govora mržnje koji se pojavljuje u izjavama i djelovanju političkih aktera u izbornoj kampanji? Kako izvještavati o takvim slučajevima? Treba li i kako medij da reaguje? Što je u interesu javnosti? Da li takav sadržaj autentično i bez komentara prenijeti u izvještaju o tom događaju, a zatim sakupiti reakcije drugih aktera i/ili objaviti komentar uredništva s analizom i kontekstom? Da li uopšte objavljivati/prenositi sadržaje izbornih kampanja koji u sebi sadrže govor mržnje? Ako postoji granica, što objavljivati iz sadržaja u izbornoj kampanji u kojima su elementi govora mržnje? Koja je to granica? Treba li parafrazirati takve izjave i sadržaje i objaviti ih tek uz analizu i osudu? Treba li ih prećutati? Kako novinari i urednici konkretno mogu djelovati, a da ne doprinose širenju govora mržnje? Koje su to mjere?

U drugom dijelu postavili smo samo jedno pitanje:

- U slučaju kad je govor mržnje u izbornoj kampanji izrečen uživo u emisiji, kako treba da se postavi novinar/voditelj?

A u trećem dijelu pitali smo ih o njihovim konkretnim iskustvima:

- Kakvo je vaše konkretno iskustvo u takvim situacijama? Možete li izdvojiti jedan ili više primjera iz vaše karijere kad ste se suočili s pitanjem kako izvještavati o događaju u izbornoj kampanji kad jedan ili više političkih aktera koji učestvuju u kampanji koriste govor mržnje? Kakva je bila vaša odluka?

POGLEDI I ISKUSTVA SAGOVORNIKA IZ ŠEST MEDIJA

Naši sagovornici istakli su da je postupanje medija u slučaju govora mržnje koji se u užem ili širem smislu¹⁷ pojavljuje u izjavama i djelovanju političkih aktera u vrijeme izbornih kampanja potrebno graditi na primjeni zakona i etičkog kodeksa te pristupom koji nudi građanima sve relevantne informacije i omogućava razumijevanje svih relevantnih konteksta.

Prvi korak u informisanju građana o sadržaju za koji se sumnja da nosi elemente govora mržnje jeste prepoznavanje toga govora. Vladan Mićunović ističe posljedicu neopreznog ophođenja prema govoru mržnje:

„Kako da se ophodimo prema govoru mržnje u Crnoj Gori je mnogo važnije nego govor mržnje. Takođe, primjećujem da smo skloni nekad da nešto što nije govor mržnje proglasimo za govor mržnje, i ono što jeste očigledan primjer govora mržnje ili neprimjerenog govora da smo spremni nekad da minimiziramo pogotovo ako je u jeku izbora. (...) Ne treba ući u zonu arbitriranja šta je rečeno, već zašto je nešto govor mržnje.“¹⁸

Sagovornici navode da je govor mržnje regulisan brojnim međunarodnim dokumentima i da je pravna struka dala niz korisnih definicija. Sanja Mikleušević-Pavić ovako sažima definiciju kojom se ona rukovodi kod prepoznavanja takvog sadržaja:

„Govor mržnje je emocionalan pojam koji degradira, zastrašuje, potiče mržnju, nasilje i diskriminaciju protiv osoba ili skupina, i govor mržnje želi stvoriti osjećaj prezira zasnovan na negativnim konotacijama prema osobama i skupinama i njihovim obilježjima.“¹⁹

Međutim, Chris Elliott nam ukazuje na kompleksnost prepoznavanja govora mržnje jer je za razliku od pravnih definicija koje su uglavnom kategorijalne i isključive, u novinarstvu izvor problema jezička nedoumica i namjera koja stoji iza govora mržnje.²⁰ Ako su njene posljedice nasilne prirode, to je bez sumnje govor mržnje. Elliott u tim situacijama pravi razliku između motivacionog govora (*pep talk conversation*) i političkog govora. Prvi je instrumentalnog karaktera i njegove namjere su da izazove reakciju i dalje širenje informacije od strane medija,

17 U užem smislu kao krivično djelo izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje i netrpeljivosti, a u širem smislu kao društveno neprihvatljiv javni govor koji širi predrasude, stigmatizuje i omalovažava pojedine društvene grupe, naročito manjinske i ranjive grupe.

18 Intervju s Vladanom Mićunovićem, direktorom TV CG. Podgorica, 7. maj 2018.

19 Intervju sa Sanjom Mikleušević-Pavić, novinarkom Hrvatske televizije, nekadašnjom urednicom informativnog programa Hrvatske televizije. Podgorica, 3. maj 2018.

20 Intervju s Chrisom Elliottom, direktorom Mreže za etičko novinarstvo, nekadašnjim izvršnim urednikom i ombudsmanom Gardijana. Online intervju, 8. maj 2018.

.....

što bi bila jedna vrsta „samoreklame“. Novinar treba biti oprezan da ne bude instrumentalizovan za tu svrhu.

Od novinara se očekuje da nakon identifikacije govora mržnje ukaže na kontekst i činjenice koje su važne za taj problem. Vladan Mićunović ukazuje na sklonost „da se odredimo prema svemu, zauzmemo stav i onda kopamo dublje i tražimo pozadinu konteksta ili neku širinu“.²¹ Napominje da ne postoji set univerzalnih kategorija koje se mogu primijeniti u svim slučajevima i na osnovu njih bez sumnje utvrditi da je neka izjava govor mržnje. Tako nije svaka upotreba riječi i oznake „fašista“ govor mržnje. Ako postoji osnov za to i ako određena osoba ima takve karakteristike, onda je bez ikakve sumnje opravdana upotreba takvog izraza, kaže Mićunović.²²

Ilinka Todorovski smatra da je izvještavanje o izjavama aktera koje sadrže elemente govora mržnje potrebno temeljiti na objašnjenju što šireg konteksta koji stoji iza izrečenog. Javnost mora biti informisana, a mediji ne smiju prikrivati ono što je društveno relevantno niti marginalizovati određenu pojavu.²³

Ona naglašava da je veoma važno izabrati način izvještavanja kojim se ne produbljuje nedemokratski dijalog. Mikleušević-Pavić podsjeća da je zadatak medija i da edukuju, podižu svijest građana, te da koriste sva raspoloživa sredstva da informišu građane uz uvažavanje profesionalne etike, i da omogućе građanima sagledavanje svih relevantnih uglova.²⁴ Nikola Marković je izričit kad je uloga medija u pitanju: „Mediji treba da izvještavaju o svemu što je od javnog značaja [i] služe ne samo da informišu građane već i da ukazuju na nepravilnosti u društvu bilo koje vrste i da kritikuju one koji su dužni da ih rješavaju.“²⁵

Sagovornici ističu da mediji mogu posegnuti za ekspertskom analizom i konsultovati se sa stručnjacima kad novinar izvještava o nekom događaju ili izjavi i nije siguran da izrečeno spada u govor mržnje. Posljedice površnog izvještavanja o govoru mržnje mnogo su teže nego inicijalni trud koji je potrebno uložiti da bi se identifikovale određene kategorije, naglašava Mićunović.²⁶ On ističe da se radi o kategoriji koja svojim sadržajem može izazvati posljedice, a uloga medija jeste da se stave u službu građana i da ne budu saučesnici navedene pojave.²⁷

21 Intervju s Vladanom Mićunovićem, direktorom *TV CG*. Podgorica, 7. maj 2018.

22 Ibid.

23 Intervju s Ilinkom Todorovski, zaštitnicom prava gledalaca i slušalaca *RTV Slovenija*. Online intervju, 4. maj 2018.

24 Intervju sa Sanjom Mikleušević-Pavić, novinarkom *Hrvatske televizije*, nekadašnjom urednicom informativnog programa *Hrvatske televizije*, Podgorica, 3. maj 2018.

25 Intervju s Nikolom Markovićem, zamjenikom glavnog i odgovornog urednika dnevnog lista *Dan*. Podgorica, 23. maj 2018

26 Intervju s Vladanom Mićunovićem, direktorom *TV CG*. Podgorica, 7. maj 2018.

27 Ibid.

Izvještavanje o izjavi koja sadrži elemente govora mržnje podrazumijeva autentično prenošenje, ali i reakciju koja slijedi nakon nje, kaže Ilinka Todorovski.²⁸ Zato su u takvim slučajevima forme koje uključuju komentar i stav uredništva neophodne. Ona naglašava da bi bilo kakva selektivnost u izvještavanju bila neprofesionalna; potrebno je objasniti i istražiti izrečeno – činjenice i kontekst. Bajrami ističe da govor mržnje najčešće nosi opasnost baš zbog konteksta u kojem je takva izjava izrečena.²⁹ Zato bi forma izvještavanja podrazumijevala prenošenje apostrofirane izjave uz objašnjenje konteksta radi cjelovitog sagledavanja takve izjave.³⁰ Mićunović upozorava da je veoma važno biti oprezan s reinterpetacijom događaja jer ona može uticati na moguću vjerodostojnost izjave i skretanje geneze problema u pravcu koji nije relevantan. Forma zahtijeva autentičnost jer javnost ima pravo da zna. Vladan Mićunović ukazuje na važnost tačnog informisanja:

„Ja sam čak za to da se autentično prenese izjava. Koga da štedite? Mediji ne smiju da uljepšavaju ili pacifikuju izjave uz ogradu da je saopštenje u određenom smislu ekstremno. Aktivan stav! (...) Jer se bojim da bi svako pakovanje ili pokušaj reinterpretacije govora mržnje izazvao moguću deformaciju i više štete nego koristi.“³¹

Na izvještavanje medija utiče i sve aktivnija upotreba informacijskih tehnologija i društvenih mreža (npr. *Facebooka* i *Twittera*) i među političkim akterima. U takvim okolnostima novinarska profesija suočava se s izazovima kako etički izvještavati o govoru mržnje koje relevantni akteri koriste u komunikaciji na društvenim mrežama. Svi sagovornici koje smo intervjuisali saglasili su se da je naknadna reakcija medija koji uoče takvu komunikaciju relevantnih aktera očekivana i nužna. Time se novinar ograđuje od izjave i daljim preispitivanjem rasvjetljava motive i pozadinu izgovorenog te ih postavlja u relevantan pravni i politički kontekst. Chris Elliott predlaže da se kad je god to moguće formom i strukturom članka (priloga) odredi distanca između novinara i izvora takvog govora koja mora biti jasna i nedvosmislena.³²

Digitalno doba je dovelo do naglog i nezaobilaznog razvoja online medija i njihovog uticaja na brzinu objavljivanja vijesti. Nikola Marković upozorava na prisutnu „trku“ ko će prije objaviti informaciju, pri čemu štampani i televizijski mediji teško mogu pratiti tempo kojim se objavljuju informacije na online portalima. S druge strane, portali često informisanju prilaze neselektivno čime se pričinjava inicijalna šteta bez preispitivanja posljedica, a kasnija pisanja

28 Intervju s Ilinkom Todorovski, zaštitnicom prava gledalaca i slušalaca *RTV Slovenija*. Online intervju, 4. maj 2018.

29 Intervju s Agronom Bajramijem, glavnim i odgovornim urednikom dnevnog lista *Koha Ditore*. Podgorica, 4. maj 2018.

30 Ibid.

31 Intervju s Vladanom Mićunovićem, direktorom *TV CG*. Podgorica, 7. maj 2018.

32 Intervju s Chrisom Elliottom, direktorom Mreže za etički novinarstvo, nekadašnjim izvršnim urednikom i ombudsmanom *Gardijana*. Online intervju, 8. maj 2018.

samo su nadogradnja započetog govora mržnje.³³ On smatra da mediji u tim slučajevima treba da se vode kriterijumom da „saopštenja koja idu ispod praga ljudskog dostojanstva ili izlažu nekog poruzi [se] ne objavljuju“.³⁴

Ilinka Todorovski ističe da je nakon izvještaja o događaju i reakcijama koje su uslijedile potrebno i da uredništvo (redakcija) medija ili novinar kroz vlastiti osvrt osude govor mržnje. Stav uredništva odnosno novinara je u takvim slučajevima važan: „Ako iznosimo samo činjenice, to je pogreška. Uredništvo mora imati stav. Moraju informisati javnost da su se u izbornoj trci pojavile riječi koje su društveno neprihvatljive.“³⁵ Uredništvo mora biti linija odbrane od govora mržnje u slučaju da novinar koji je neposredno izvještavao u tome zakaže.

U slučaju govora mržnje koji se iznosi uživo u televizijskom ili radijskom programu, uloga novinara mora biti takva da svojim djelovanjem ne bude sudionik već svjedok govora, kažu naši sagovornici. Zato su preporučili da se u tim situacijama skrene pažnja na izrečeno i da se istraži pozadina događaja. S druge strane, govor mržnje koji je utemeljen na stvarnoj namjeri je opasan zbog posljedica koje može izazvati. Novinar mora biti svjestan odgovornosti javne riječi, svaka „tišina“ je odobravanje govora mržnje, a njene posljedice zastrašujuće, kaže Sanja Mikleušević-Pavić.³⁶ Ilinka Todorovski nas je podsjetila na kvalitete koje novinar mora posjedovati da bi profesionalno djelovao, a one uključuju dobre pripreme za zadatak. Nužno je predvidjeti sve ishode razgovora i biti spreman na izazove koje razgovor sa sagovornikom donosi. Priprema i pravac toka programa obaveza su voditelja i sve što je izrečeno u emisiji je dijelom njegova odgovornost, kaže Ilinka Todorovski.³⁷

Medijske kuće imaju obavezu i mogućnost da razviju interna pravila³⁸ i tehnička rješenja da bi građane „zaštitili“ od govora mržnje u svojim sadržajima i takvim pojavama pristupili spremno i aktivno, umjesto da ih akteri koji nastupaju u njihovim programima i sadržajima zateknu nespremne i iskoriste za širenje svojih mrzilačkih poruka i ideologija. Chriss Elliott navodi tehničko rješenje koje je uveo *BBC* u borbi protiv emitovanja govora mržnje s kojim

33 Intervju s Nikolom Markovićem, zamjenikom glavnog i odgovornog urednika dnevnog lista *Dan*. Podgorica, 23. maj 2018.

34 Ibid.

35 Intervju s Ilinkom Todorovski, zaštitnicom prava gledalaca i slušalaca *RTV Slovenija*. Online intervju, 4. maj 2018.

36 Intervju sa Sanjom Mikleušević-Pavić, novinarkom *Hrvatske televizije*, nekadašnjom urednicom informativnog programa *Hrvatske televizije*. Podgorica, 3. maj 2018.

37 Intervju s Ilinkom Todorovski, zaštitnicom prava gledalaca i slušalaca *RTV Slovenija*. Online intervju, 4. maj 2018.

38 Koristan priručnik za novinare i uredništva kako izvještavati o sadržajima koji sadrže govor mržnje izdala je Mreža za etičko novinarstvo, partner Instituta za medije u ovom projektu. Naslov priručnika je „Govor mržnje – Test pet tačaka“ (*Hate speech – A five point test for journalists*). Na engleskom jeziku je dostupan na <https://ethicaljournalismnetwork.org/resources/publications/hate-speech>, a dostupan je i na srpskom jeziku na: <https://ethicaljournalismnetwork.org/resources/infographics/5-point-test-for-hate-speech-serbian>. Pristupljeno: 10. maja 2018.

je uredništvo postavljeno u „drugu liniju obrane“. U prenosu programa signal koji se emituje kasni 7 sekundi, da bi uredništvo (u režiji) imalo vremena za reakciju kod neplaniranih istupa gostiju, gdje se opomenom, prekidom emisije ili upitom za više činjenica reaguje u odnosu na izrečeni govor mržnje.³⁹

Agron Bajrami ističe važnost dobro organizovane samoregulacije u medijskoj zajednici. Na Kosovu su štampani mediji osnovali Savjet za štampu koji okuplja najvažnije urednike štampanih medija, a uključili su se i online mediji. Taj model zajedničke samoregulacije primjenjuje se od 2005. godine, dok model ombudsmana u pojedinačnim medijima na Kosovu nije prisutan. U Savjetu za štampu postupaju po žalbama i djeluju i protiv govora mržnje. Bajrami kaže da je priznanje kvalitetnom radu samoregulacijskog tijela na Kosovu iskazala i sudska vlast jer njihove odluke sudovi priznaju kao ekspertizu.⁴⁰

ZAKLJUČAK

Ovim istraživanjem nastojali smo rasvijetliti etičke dileme s kojima se susrijeću mediji kad izvještavaju o izbornim kampanjama i nastupima političkih kandidata ili njihovih zagovornika koji koriste govor mržnje. Tema je proistekla iz praćenja rada 12 medija tokom predsjedničke izborne kampanje u Crnoj Gori i uočavanja dva slučaja u izbornoj kampanji kad su izjave kandidata ili njihovih zagovornika sadržale elemente govora mržnje, a mediji bili postavljeni pred izazov kako o tome izvještavati. Uporište za sagledavanje ovog problema radi promocije etičkog kodeksa novinara i novinarki Crne Gore našli smo u smjernici iz kodeksa koja novinarima nalaže obavezu da vode računa da ničim ne doprinesu širenju mržnje kad izvještavaju o događajima i o pojavama koje u sebi sadrže govor mržnje.

Postavljajući temu u širi kontekst definicije i regulacije govora mržnje u Crnoj Gori, utvrdili smo da zakoni sadrže relevantne odredbe, a da i u sferi samoregulacije postoje načela i smjernice u vezi sa sprečavanjem širenja govora mržnje u medijima.

Pitanje kako u praksi primijeniti zabranu govora mržnje u medijima u slučaju izjava kandidata na izborima, razmatrali smo kroz intervju sa sagovornicima s dugogodišnjim uredničkim iskustvom iz pet država, među kojima neki imaju i iskustvo ombudsmana u mediju.

39 Intervju s Chrisom Elliottom, direktorom Mreže za etičko novinarstvo, nekadašnjim izvršnim urednikom i ombudsmanom *Gardijana*. Online intervju, 8. maj 2018.

40 Intervju s Agronom Bajramijem, glavnim i odgovornim urednikom dnevnog lista *Koha Ditore*. Podgorica, 4. maj 2018.

.....

Glavne preporuke koje proizlaze iz tog razmatranja odnose se na važnost tačnog i autentičnog informisanja jer javnost ima pravo da zna. Zato izjavu u izbornoj kampanji koja sadrži govor mržnje treba prenijeti, te odmah i neizostavno ukazati na kontekst i činjenice koje su važne za taj problem. „Tišina“ se može razumjeti kao odobravanje govora mržnje. Potrebno je objasniti i istražiti izrečeno — činjenice i kontekst, a neophodna je i reakcija odnosno komentar i stav uredništva. Uredništvo mora biti druga linija odbrane ako zakaže novinar koji izvještava ili voditelj. Naglašena je i važnost dobre pripreme na novinarski zadatak jer to novinara i voditelja čini sposobnim da predvide ishode i pripreme etički pristup. Sadržaju treba pristupati obazrivo i ukoliko je potrebno, koristiti ekspertsku procjenu kao sredstvo otklanjanja dileme oko sadržaja koji mogu biti govor mržnje. Istovremeno je potrebno obratiti pažnju na političke aktere koji elemente govora mržnje koriste s namjerom da izazovu reakciju i iskoriste medije za dalje širenje informacije u svrhu „samoreklame“.

Zaključak sagledavanja etičkog pitanja kojeg smo izdvojili jeste da je zadatak medija da informišu i obrazuju javnost, a nikako da budu saveznici govora mržnje. Preispitivanjem govora mržnje, njegovog konteksta, motiva i ciljeva mediji se stavljaju u službu građana.

BIBLIOGRAFIJA

Alaburić, Vesna. „Ograničavanje ‚govora mržnje‘ u demokratskome društvu – Teorijski zakonodavni i praktični aspekti – I dio“. *Hrvatska pravna revija*, siječanj 2003, str. 1–18. Dostupno na: https://www.pravo.unizg.hr/_download/repository/Alaburic_I_dio.pdf. Pristupljeno: 10. maja 2018.

Berg, Anne-Catherine, Redka Betcheva. *Legal focus EBU principles for election coverage in new and developing democracy*. 2014. Dostupno na: <https://www.ebu.ch/files/live/sites/ebu/files/Publications/EBU-Election-Principles.pdf>, Pristupljeno: 19. aprila 2018.

Bešić, Miloš. *Stavovi građana o medijskim slobodama u Crnoj Gori – Izvještaj*. OSCE, CEDEM, Podgorica, 2012. Dostupno na: <https://www.osce.org/me/montenegro/97479?download=true>. Pristupljeno: 31. maja 2018.

CdM portal (Izvor: *Dnevne novine*), „Đukanovićeve glasače Medojević nazvao poturicama“. *CdM portal*, 27. 3. 2018. Dostupno na: <https://www.cdm.me/izbori-2018/predsjednicki/dukanoviceve-glasace-medojevic-nazvao-poturicama/>. Pristupljeno 27. marta 2018.

CdM portal (nedostaje autor). „Đukanović: Neki mediji i NVO se ponašaju fašistički, reketiraju, prurušeni hoće da dođu na vlast“. *CdM portal*, 11. 4. 2018. Dostupno na: <https://m.cdm.me/izbori-2018/predsjednicki/dukanovic-neki-mediji-i-nvo-se-ponasaju-fasisticki-reketiraju-prurušeni-hoce-da-dodu-na-vlast/>. Pristupljeno: 11. aprila 2018.

Committee of Ministers, Council of Europe. Recommendation No. R (99) 15 of the Committee of Ministers to member States on measures concerning media coverage of election campaigns, 1999. Dostupno na: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805e3c6b. Pristupljeno: 19. aprila 2018.

Ethical Journalism Network. „Hate speech: A five point test for journalists“. *Ethical Journalism Network (Official site)*. Do-

stupno na: <https://ethicaljournalismnetwork.org/resources/publications/hate-speech>. Pristupljeno 10. maja 2018.

Ethical Journalism Network. „Kenya’s 2017 elections: how new media stole the mainstream’s thunder“. *Ethical Journalism Network (Official site)*. Dostupno na: <https://ethicaljournalismnetwork.org/?s=elections>. Pristupljeno: 31. maja 2018.

European Commission. Audiovisual and Media Policies. Dostupno na: http://ec.europa.eu/archives/information_society/avpolicy/reg/tvwf/incit/index_en.htm. Pristupljeno: 31. maja 2018.

Generalna skupština UN. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (2200A) 1966. Dostupno na: <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/MedunarodniPakt%20B.pdf>. Pristupljeno: 10. maja 2018.

Kodeks novinara/novinarki Crne Gore, 2016. Dostupno na: <https://www.osce.org/fom/255576?download=true>. Preuzeto 10. maja 2018.

Krivični zakon Crne Gore. 2017. *Službeni list Crne Gore*. Br. 70/2003, 13/2004 – ispr. i 47/2006 i „Sl. list CG“, br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 – dr. zakon, 40/2013, 56/2013 – ispr., 14/2015, 42/2015, 58/2015 – dr. zakon i 44/2017). Dostupno na: <http://www.paragraf.me/propisi-crnegore/krivicni-zakonik-crne-gore.html>. Pristupljeno: 16. aprila 2018.

Portal Analitika. „DF poziva islamsku zajednicu da se izvini Medojeviću i Kneževiću“. *Portal Analitika*, 28. 3. 2018. Dostupno na: <http://portalanalitika.me/clanak/297793/df-poziva-islamsku-zajednicu-da-se-izvini-medojevicu-i-knezevicu>. Pristupljeno: 29. marta 2018.

Portal Analitika (izvor: *Dnevne novine*). „Muslimani neće glasati za medojevićevog kandidata“. *Portal Analitika*, 29. 3. 2018. Dostupno na: <http://portalanalitika.me/clanak/297802/pljevaljski-imam-porucio-da-muslimani-nece-glasati-za-medojevicevog-kandidata>. Pristupljeno: 30. marta 2018.

Rokša Zubčević, Asja i dr. *Regulatorni organi za medije i govor mržnje*. Dosije studio, Beograd, 2017.

Rudović, Miloš. „Đukanović opet hrabri pristalice da linčuju njegove kritičare“. *Vijesti online*, 11. 4. 2018. Dostupno na: <http://www.vijesti.me/vijesti/dukanovic-opet-hrabri-pristalice-da-linuju-njegove-kriticare-984127>. Pristupljeno 13. aprila 2018.

Zakon o elektronskim medijima. *Službeni list Crne Gore*. Br. 46/2010, 40/2011 – dr. zakon, 53/2011 i 6/2013. Dostupno na: <http://www.paragraf.me/propisi-crnegore/zakon-o-elektronskim-medijima.html>. Pristupljeno: 31. maja 2018.

Zakon o medijima. *Službeni list Crne Gore*. Br. 51/2002, 62/2002, „Sl. list CG“, br. 46/2010 – dr. zakon i 40/2011 – dr. zakon. Dostupno na: <http://www.paragraf.me/propisi-crnegore/zakon-o-medijima.html>. Pristupljeno: 16. maja 2018.

Ustav Crne Gore, *Službeni list Crne Gore*. Br. 1/2007 i 38/2013 – Amandmani I–XVI, 2017. Dostupno na: <http://www.paragraf.me/propisi-crnegore/ustav-crne-gore.html>. Pristupljeno: 31. maja 2018.

Vijesti online. „Đukanović: ‘Vijesti’ promovišu fašističke ideje“. *Vijesti online*, 12. 4. 2018. Dostupno na: <http://www.vijesti.me/vijesti/dukanovic-vijesti-promovisu-fasisticke-ideje-983948>. Pristupljeno: 13. aprila 2018.

POPIS INTERVJUA

Agron Bajrami, glavni i odgovorni urednik dnevnog lista *Koha Ditore*. Podgorica, 4. maj 2018.

Chris Elliott, direktor Mreže za etičko novinarstvo, nekadašnji izvršni urednik i ombudsman *Gardijana*. Online intervju, 8. maj 2018.

Nikola Marković, zamjenik glavnog i odgovornog urednika lista *Dan*. Podgorica, 23. maj 2018.

Vladan Mićunović, direktor *TV CG*, Podgorica, 7. maj 2018.

Sanja Mikleušević-Pavić, novinarka *Hrvatske televizije*, nekadašnja urednica informativnog programa *Hrvatske televizije*. Podgorica, 3. maj 2018.

Ilinka Todorovski, zaštitnica prava gledalaca i slušalaca *RTV Slovenija*. Online intervju, 4. maj 2018.

BILJEŠKA O AUTORU

Pavle Pavlović je magistar političkih nauka i istraživač Instituta za medije Crne Gore.

Impresum:

AUTOR: **Pavle Pavlović**

UREDNIKA: **Brankica Petković**

IZDAVAČ: **Institut za medije Crne Gore**

ZA IZDAVAČA: **Olivera Nikolić**

LEKTORKA: **Lida Vukmanović-Tabaš**

DIZAJN: **Radmila Beća Radulović**

Podgorica, jun 2018.

